

Instytut Filologii Słowiańskiej UMCS
Lublin

JAN SIENKIEWICZ

*Przysłówki odliczebnikowe z sufiksem -ždy w języku
rosyjskim drugiej połowy XVII wieku*

Adverbes formés à partir d'adjectifs numériques avec le suffixe *-ždy*
dans la langue russe de la deuxième moitié du XVIIe siècle

Niniejsza praca stanowi przyczynek do historii przysłówków w języku rosyjskim XVII stulecia. Przedmiotem analizy są budowa i znaczenie przysłówków odliczebnikowych, występujących w tekstach literackich, urzędowo-kancelaryjnych i epistolarnych. Materiał do badań został wyekscerpowany z publikowanych tekstów piśmiennictwa rosyjskiego, które prezentują różne odmiany językowostylistyczne ruszczyzny drugiej połowy XVII w. i pochodzą z różnych terenów Rusi Moskiewskiej. Niejednakowe nasycenie formacjami przysłówkowymi poszczególnych rodzajów tekstów w wielu wypadkach nie pozwala dokładnie określić zjawiska dialektalne, centralne i peryferyjne. W pracy niniejszej przykłady z większą frekwencją niż 2 przedstawione są w wyborze, z podaniem w nawiasie frekwencji obejmującej cały badany materiał. Cytaty zachowują pisownię stosowaną przez wydawców tekstów.

W języku staroruskim grupa przysłówków odliczebnikowych była bardziej urozmaicona, niż we współczesnym języku rosyjskim. Funkcjonowały adwerbia zakończone na *-цу*, *-чу*, *-шду*, *-шды* oraz *-жды*. Zestawienie przysłówków z poszczególnych okresów rozwoju języka pozwala ustalić zmiany, które zaszły w dziejach języka rosyjskiego.

Realizacją prasłowiańskiego **tji* jest staro-cerkiewno-słowiański sufiks

-*šti* (*dwašti*) oraz staroruski -*či* (np. *dwojči*, *trojči*)¹. Do „zwycajnych” należały w języku staroruskich zabytków piśmiennictwa przysłowki z suf. -*č*: *двоуча*, *двоучь*, *двоучи*, *триучи*, *триуче*, *триучи*, *триучь*² itp. (Por. też: *друзоучи*³). Pojawiająca się cząstka -*ci* (*drugoici*, *dvoici*, *treiici*) również została przejęta bezpośrednio z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego (Trypućko, s. 35. Por. też: *друзоуца*, *друзоуцу*, C, IV, 360). Uwzględniając wiek pojawienia się poszczególnych formacji, Józef Trypućko podaje następujące przysłowki: *jedinošti*, *dvašči*, *trišči*, *sedmišči*, *sedmišti*, *mnoğašti*, *jelikašči*, *kolišči*, *tolikašti*, *tolikošti* (Por. Indeks a tergo, s. 140). Większość tych formacji, „żywcem przejętych z stcsłowiańskiego”, pochodzi z tekstów XVI stulecia. Zdaniem tegoż badacza przysłowki te można podzielić na dwie grupy: starszą, pojawiającą się na Rusi wraz z zabytkami piśmiennictwa staro-cerkiewno-słowiańskiego, i młodszą zapożyczoną z południowej Słowiańszczyzny. Renesans przysłówek typu -*šti* przypuszczalnie należy wiązać z działalnością Maksima Greka, z tzw. akcją „poprawy ksiąg” (Trypućko, s. 33–34).

Sufiks -*š(b)di* służył do tworzenia staroruskich formacji *trišdi*, *četyrešdi*, *sedmišbdi*, *mnoğašbdi*, *mnoğašbdi*. W języku staro-cerkiewno-słowiańskim formacje z sufiksem -*š(b)di* przeważały nad przysłówkami z suf. -*šbdy* (23 do 1). Natomiast w języku staroruskim przeważają zapisy z suf. -*šbdy* (31 do 12). Przykłady w suf. -*šbdy*: *dwašbdy*, *dvašbdy*, *trišbdy*, *četyrišbdy*, *sedmišbdy*, *štišbdy*, *mnoğašbdy*, *mnoğašbdy*, *elišbdy*, *mnoгыšbdy*, *olišbdy*, *kolišbdy*, *elišbdy*, *jelišbdy*, *tolišbdy*, *trišdu* (Trypućko, s. 35–36; Por.: *Indeks a tergo*, s. 273). Formy z -*šbdy* były specyficzną ruską innowacją (Trypućko, s. 39). Zdaniem tegoż badacza formy zakończone na -*šbdy* funkcjonowały w języku staroruskim do XIII wieku i zostały zastąpione przez formy na -*šdy*. Przysłowki typu -*šbdy* nie miały wpływu na częstotliwość, czas pojawienia się tych formacji, wpływ ten „[...] musi być wykluczony, ponieważ typ -*šdy* jest w str. języku stosunkowo późny” (Trypućko, s. 36). Nieco inaczej ten problem przedstawia N. Czurmajewa, zdaniem której „Колл-

¹ Zob.: W. Cyran, *Przysłowki polskie. Budowa słowotwórcza*, ŁTN, Łódź 1967, s. 166; J. Trypućko, *Słowiańskie przysłowki typu stcsl. dvašdi, trišdi*, Uppsala 1947, s. 35. Przy kolejnym powoływaniu się na tę pracę podawane jest tylko nazwisko autora i strona.

² *Історія української мови. Морфологія*, „Наукова думка”, Київ 1978, s. 359.

³ Zob.: *Словарь русского языка XI–XVII вв.*, выпуск 4 (Г–Д), Издательство „Наука”, Москва 1977, s. 360. W dalszej części pracy słownik jest zaznaczony literą „С”, cyfra rzymska oznacza kolejny tom, zaś arabska stronę. Por. też: *Indeks a tergo do Materiałów słownika języka staroruskiego I. I. Srezniewskiego*, opracowały w Zakładzie Słownoznawstwa PAN Irena Dulewicz, Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniak pod kierunkiem Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej, PWN, Warszawa 1968, s. 139. Dalej stosowany jest skrót *Indeks a tergo*.

чественные наречия имеют суффикс *-шьды* (*-жды*): *дважды*, *трижды*, *многожды* 'часто' (Из Повести временных лет по Лаврентьевскому списку в записях X–XI вв.). Ср. в памятниках XI в.: *колишьды*, *елижьды*, *олишьды*"⁴.

Dodać należy, iż w literaturze lingwistycznej różnie interpretowano pochodzenie sufiksu *-шьды*, który był traktowany jako rzeczownik **шьды* lub jako sufiks „odczasownikowego pochodzenia”⁵. P. Kuzniecowa przypuszczał, iż suf. *-шьды* mógł być z pochodzenia formą imiesłowu przymiotnikowego w narzędniku liczby mnogiej. Formacje typu *двашьды* (współczesne *дважды*) są prawdopodobnie pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego.⁶ Istnieje pogląd, iż sama częśćka *-жд-*, w takich wyrazach jak *дважды*, jest zapożyczeniem z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego.⁷ Inny pogląd wyraził Józef Trypućko: „Z teorią Leskina trzeba raz na zawsze skończyć, ponieważ jej kamień węgielny, obecność w prasłowiańskim rzeczowniku **шьды*, musi być wyłączony z dociekań językowych. Jedyne, co pozostaje nam, to tylko operować na tej płaszczyźnie, na jakiej Brückner postawił cały problem, to znaczy uznać części *-шти*, *-шти*, *-шды*, *-шьды* za odmianki pewnej bliżej nieznannej partykuły i na tym tle postarać się wyjaśnić różniczkowanie końcowego elementu samogłoskowego jak również występowanie lub brak jera” (Trypućko, s. 36). Na s. 38 swego dzieła tenże językoznawca pisze, iż pojawienie się jera w omawianym sufiksie należy traktować wyłącznie jako znak ortograficzny „wsunięty wtórnie”. Skrótowe przedstawienie poglądów językoznawców ukazuje trudności w ostatecznym rozwiązaniu problemu, w poznaniu „bliżej nieznannej partykuły”.

Adverbia zakończone na *-жды* w języku staroruskim reprezentowane są przez takie formy jak: *edinoжды*, *дважды*, *дваждыи*, *двожды*, *другыжде*, *трижды*, *триждыи*, *трижда*, *четыжды*, *четырежды*, *desjatiжды*, *desętiжды*, *dvana-catiжды*, *malęжды*, *mnogaжды*, *mnogiжда*, *mnogiжды*, *tolikoжды*, *ředkaжды*, *kolizы* (Trypućko, s. 40–41). *Indeks a tergo* do *Słownika* I. Srezniewskiego na s. 273 podaje *колижды*, *осмижды* i inne.

W zabytkach piśmiennictwa rosyjskiego pierwszej połowy wieku XVI (przykłady z pracy B. Unbegauna) poświadczone zostały: *двожды*, *двожда*,

⁴ Н. В. Чурмаева, *Описание наречий в историческом словаре [w:] Древнерусский язык. Лексикология и лексикография*, Издательство „Наука”, Москва 1980, s. 66.

⁵ Por. np.: В. П. Беседина-Невзорова, *Старославянский язык*, Издательство Харьковского Ордена Трудового Красного знамени Государственного университета им. А. М. Горького, Харьков, 1962, s. 200.

⁶ Zob.: В. И. Борковский, П. С. Кузнецов, *Историческая грамматика русского языка*, издание второе, дополненное, Издательство „Наука”, Москва 1965, s. 324.

⁷ Zob.: A. Bogustawski, *Semantyczne pojęcie liczebnika i jego morfologia w języku rosyjskim*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1966, s. 130.

triždy, troždy, četyreždy, četyrjaždy, mnogiždy, mnogižda, monogižda. (Трупу́чко, s. 40–41).

Liczba formacji przysłówkowych z suf. *-ždy* (*-жды*) w pierwszej połowie XVII stulecia jest większa, niż we współczesnym języku rosyjskim. A. Кониевский przytacza przykłady: *однажды, одиножды, единожды, дважды, двожды, трижды, трожды, четырежды, многожды, коликожды, еликожды, толикожды*.⁸ W tekście z 1647 r. *Учение и хитрость ратнаго строенія пѣхотныхъ людей* zostały poświadczony *однежды* i *одиножды*⁹, natomiast w *Уложеніи cara Алексіея Михайловича* z 1649 r. — *двожды* (2 zapisy), *трожды* (4), *трижды* (1).¹⁰ Forma *однижды* wystąpiła w „rozmówkach” XVII w.: *Подожді немного, пійть тебѣ однійды!*¹¹

W rozdziale trzecim swej gramatyki „О наречїи” М. Ломоносов wymienia wyrazy, które wyrażają znaczenie liczby: *однажды, многожды, двожды, трожды, четырежды, десятию* i inne.¹²

We współczesnym języku rosyjskim, a ściślej w *Словнику* W. Дала, „panuje pstrokacizna”, są formacje zakończone na: *-жды* (*дважды, двужды, двожажды, двожды, другожды, drugoriжды, drugoreжды, елижды, еликожды, многожды, многожды, одиножды, однажды, однажды, трижды, трожды, третижды, семижды, седмижды, чetyрежды, колижды, коликожды, vprerviжды, vpervoжды*), *-здо* (*drugiздо, колиздо*), *-жди* (*dvoжди*), *-жди* (*dvoжди — smol., tamb., troжди — tamb.*), *-ж* (*однаж, однаж*), *-щи* (*многощи, дващи, двощи, седмищи, коликощи, единощи, трищи*), *-дчи* (*тридчи*), *-чи* (*dvoчи, troчи*), *-ча* (*dvoча*) — (Трупу́чко, s. 41). F. Буслаяев do gwarowych zalicza formacje „еще-жды — еще раз, опять; еже-жды — каждый раз”. Jego zdaniem „Русскому языку не чуждо также церковнославянское окончание *-ци* вм. *-жды*: доселе в просторечии говорится, вместо *дважды*, не только *двожды*, но и *дваци* (в ворон., тамб.), украинск. *двичи*”.¹³ Cerkiewnosłowiańskimi

⁸ А. Коневецкий, *Очерк по морфологии наречия в русском языке первой половины XVII в.* — Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса, Ученые записки XXX, Языкознание 11, Вильнюс 1960 (Kalbotyra II, 1960), s. 131. Por.: A. Bogusławski, *op. cit.*, s. 131, 214.

⁹ Podają za: В. А. Чернов, *Русский язык в XVII веке. Морфология*, Издательство Красноярского университета, Красноярск 1984, s. 110.

¹⁰ П. Я. Черных, *Язык Уложения 1649 года. Вопросы орфографии, фонетики и морфологии в связи с историей Уложенной книги*, Издательство Академии наук СССР, Москва 1953, s. 367.

¹¹ *Ein Russisches Handschriftliches Gesprächbuch Aus dem 17 Jahrhundert*, mit Kommentar von Hans Christian Sørensen, København 1962, s. 30.

¹² Zob.: *Россійская Грамматика Михайла Ломоносова*, печатана въ Санктпетербургѣ При Императорской Академіи Наукъ, 1755 года, Zentralantiquariat der Deutschen Demokratischen Republik, Leipzig 1972, s. 180.

¹³ Ф. И. Буслаяев, *Историческая грамматика русского языка*, Государственное

са́ формы zakońчэны на *-жди, -шди, -шти, -ци* (*два-жди, два-шти, два-ци*).¹⁴

Група прыслóвкóв з сүф. *-жды* в *Индекс а терго* до слóвнїкóв сүпрóчсннго јѣзүка росүјскїго нн нэлѣзү до лїчннх. Ся то адвербїя: *дважды, многожды, однажды, четырежды, трижды, единожды, одинойды*.¹⁵

Сүфїкс *-жды* јест додаванү до сялго выразү, до формы мїановнїка лїчэбнїкóв *два, три, четыре*, за́ *-ажды* појавя сү по темачн за́нóчннм на сүпóглоскү (*однажды, многожды, единожды*). В. Ёпатїн пїснн, їз омаванн адвербїя нэлѣзү до ннпродүктывннго түпу слóвотвóрчснго.¹⁶

В матерїалн јѣзүковнм выексчнрпованнм з текстóв пїснїннцтва росүјскїго дрүгїеј полóвы XVII вїку формачн з прыросткїм *-жды* || *-жда* || *-жди* ся мотүвованн ннвнлїкү групү лїчэбнїкóв такїх јак *один, два, три, четыре, семь* огаз *много*. На сщчгóлннү увагү за́слүгүе рóзнорóдносч сүфїксóв огаз лїчэбнїкóв, ннједнаковн чщстóтлївосч записóв. На прыкүлд з лїчэбнїкїм *един* — 19 записóв, з *ѣдин* — 1 запис, з *один* — 12, за́ з лїчэбнїкїм *одн*- 65 записы. Ото прыкүлды:

един-о-жды (Иос 278, 289, КЛ 83, БТ 209, Ю 122, 193, ЗХолм 562, 675, Влад 240), *един-ы-жды* (ЗХолм 607 + 9 записóв), *один-о-жды* (Амф 463, К 115, 1Устүг 1082, 2Устүг 1268, 1269, Иверск 619, МДБП 36), *один-ы-жды* (ЗХолм 621 + 5 запис.), *ѣдин-ы-жды* (ЗХолм 617), *одн-а-жды* (Б 106, Влад 207 + 2 запис.), *одн-е-жда* (ЗХолм 577), *одн-е-жди* (ЗХолм 580 + 5 запис.), *одн-е-жды* (ЗХолм 625 + 16 запис.), *одн-и-жды* (ЗХолм 586), *одн-о-жды* (Иверск 468), *одн-ы-жды* (ЗХолм 554 + 33 записы). В тексчлх лїтераккїх појавїло сү за́лэдвнн кїлка записóв *единойды* і *одинойды*. Пор. в росүјскїх оповнсчїах (22 тексты) XVII вїку: *одножды, одинойды, многожды*.¹⁷

Вїкщзосч прнлставїоннх формачн јест за́нóчннзана на *-жды*. Тылкó снлэдм записóв појавїло сү з сүф. *-жди*, ктóры, јак пїсал Ф. Бүстяјев (зоб. прыпїс 13), јест чнркнвностлoвїанскїго почоджннн. Трудно једнак о сялгү

учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, Москва 1959, s. 158.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ Зоб.: *Обратный словарь русского языка. Около 125 000 слов*, Издательство „Советская энциклопедия”, Москва 1974, s. 548.

¹⁶ Зоб.: *Грамматика современного русского литературного языка*, Ответственный редактор Н. Ю. Шведова, Издательство „Наука”, Москва 1970, s. 294. Пор. теж: Е. А. Земская, *Современный русский язык. Словообразование*, „Просвещение”, Москва 1973, s. 298-299.

¹⁷ Зоб.: А. В. Даневич, *Некоторые особенности словообразования в языке русских повестей второй половины XVII века*, Издательство Академии наук Украинской ССР, Киев 1958, s. 57.

formacji *однежды* (*однижды*) mówić, iż jest cerkiewizmem, ponieważ *-жды* zostało dodane do ruskiej postaci liczebnika *одн-*, bez joty w nagłosie. Niełatwo znaleźć wytłumaczenie na pojawienie się *-а* w zakończeniu sufiksu (*однежда*). Sufiks mogą poprzedzać prawie wszystkie samogłoski: *-а-жды*, *-е-жда*, *-е-жды*, *-и-жды*, *-и-жды*¹⁸, *-о-жды*, *-ы-жды*. Element wyrazu nie posiadający znaczenie słowotwórczego ani gramatycznego, czyli interfiks¹⁹ *-ы-* występuje w formacjach poswiadczonych w tekstach chołmogorskich, pojawia się nawet w *единыжды*, zastępując interfiks *-о-*. Wyłącznie z tekstów chołmogorskich pochodzą zapisy omawianych formacji z interfiksami *-е-* oraz *-и-*. Różnorodność komponentów wyklucza skostnienie omawianej formacji w języku rosyjskim drugiej połowy XVII stulecia.

Analizowany przysłówek wyraża znaczenie 'czynność dokonała się jeden raz'. Przykłady: А приказщикъ Гаврило сказалъ, что де въ той часовнѣ молебство бываетъ ѣдиныжды годомъ, апрѣля въ 23 день (ЗХолм 617); а помолбное пѣние бываетъ годомъ однежды, маия въ 9 день. (ЗХолм 583); А молебное пѣние бываетъ однежды годомъ, августа в 18 день. (ЗХолм 580).

Konstrukcje 'единыжды годом, годом однежды, въ год однежды' (ЗХолм 578) komunikują, iż czynność zdarzy się 'raz w roku'. Zwykle po tych konstrukcjach następuje uściślenie, podanie dnia, w którym czynność się zdarzy. Użycie przysłówka *однажды* lub *дважды* w takim kontekście nie jest konieczne, niekiedy wystarczy podanie daty: А молебство у той часовни бываетъ декабря въ 6 день да маія въ 9 день. (ЗХолм 607).

Przysłówek *однажды* wyraża nie tylko jednokrotność wykonania, istnienia czynności. W połączeniu z wyrazem *больши* komunikuje nie sprecyzowaną frekwencyjność, znaczy 'więcej, niż raz, wielokrotnie'. Przykład: Я тебя приняла, исполнена любовною радостію, и отъ сердца я тебя обняла и цѣлованіемъ ту радость больши одиножды объявила. (Амф 463).

Również w połączeniu z partykułą przeczącą *не* omawiany przysłówek komunikuje, iż czynność powtarzała się wiele razy. Oto przykłady: Да вамъ же преже сего писано не единожды, чтобъ выслать кирпищиковъ. (Иверск 619); [...] онъ Андрюшка ево Ивашка ботошкомъ въ голову ударилъ не единожды, а жюпокомъ ево Андрюшку называлъ ли и тайные уды въ ротъ сулилъ ли, того онъ Никитка не видаль и не слыхалъ. (2Устюг 1268). Por. też: *не единожды* (2Устюг 1269, МДБП 36, Влад 240). W tekście literackim *Judycie* wyjątkowo tłumacz użył partykuły

¹⁸ Zob.: *Ein Russisches Handschriftliches Gesprächbuch...*, s. 30.

¹⁹ А. Н. Тихонов, *Словообразовательный словарь русского языка*, „Русский язык”, Москва 1985, т. 1, s. 23. Dalej stosowany jest skrótowy zapis, podawany jest tylko autor słownika, numer tomu i strona.

przeczącej *ни*: [...] онъ бо еще ни единожды приступаль къ Веулюю [...] (Ю 193). Przeczenie *ни* + *однажды* może być uzupełnione drugim przeczeniem *не* przy czasowniku i w takich wypadkach przysłówki wyraża znaczenie 'ani razu, wcale dana czynność się nie zdarzyła'. Dwa zaświadczone przykłady: и они де въ Воскресенскомъ монастырѣ ни однажды не бывали. (Иверск 464); как гедрь матѣшка и поѣхала к Москвѣ и Ми|киѳор Конков не бывал ѳ меня ни однажды. (Влад 285).

Niekiedy trudno jest ustalić znaczenie przysłówka *единожды*, który może wyrażać znaczenie 'pewnego razu, niegdyś' i jednocześnie trudno wykluczyć znaczenie jednokrotności. Oto przykład: А я бала единожды к вам пришла, и тут от тебя насилу з бесчестием жива чуть ушла. (КЛ 83). Por. też: Что единожды небо обѣщало и ежедневно еще показывает [...] (БТ 209). Dodać należy, iż według autorów *Słownika języka rosyjskiego XI–XVII w.* wyraz *единожды* ma znacznie 'jeden raz, na raz' (С, V, 23).

Nie są przedmiotem analizy wyraży *однакожде* użyte w znaczeniu 'lecz, przecież': и хотя ты не ѳкраль ѳднакожде ты не бережешъ моа вещи; ѳднакожде ты видишъ что одна церква а ѳсѣжаеть дрѳгѳю.²⁰

W historii języka rosyjskiego przysłówki z suf. *-жды* mogły występować z przyimkiem *по*: *по одиножды*, *по дважды*, *по трижды*. Wyrażenia te funkcjonowały poczynając od wieku XV i wyszły z użycia „wkrótce” po pierwszej połowie wieku XVII. A. Koniewiecki pisze, iż „Предлог *по*, имея распределительный оттенок, вносит в наречие значение повторяемости, периодичности”.²¹

Z siedmiu zapisów jeden został zaświadczony w *Suplice kalazińskiej*,²² dwa w traktacie Kotoszychina, zaś pozostałe w tekstach urzędowych moskiewskich. Przysłówki w tych wyrażeniach występuje bez joty w nagłosie: *по одиножды* (К 18, 80, МДБП 281, 284, 284), *по одиножда* (МДБП 281), *по одножды* (КЧ 54). Przysłówki w połączeniu z przyimkiem komunikuje, iż każdy z subiektów jednokrotnie wykonał czynność, po razie: а ѳворовали | де ѳнѣ Савостка и Васка и Пронка тое | жонку по ѳдиножда и ѳворовав и по|шли от неѣ проч в тот же час. (МДБП 281); и воровали де еѣ всѣ трое вмѣ|сте по ѳдиножды. (МДБП 281). Por. też: он Пронка уворовал двожды а Саваска де и Васка по одиножды. (МДБП 284).

Omawiane adverbium z przyimkiem komunikuje o jednokrotności zdarzenia w określonym odcinku czasowym. Powtarza się natomiast czas, w którym zachodzi to jednorazowe zdarzenie, kontekst wyraża powtarzalność.

²⁰ Н. В. Ludolfi, *Grammatica Russica*, Oxonii. A. D. MDCXCVI, Edited by В. О. Unbegaun, Oxford 1959, s. 58, 70.

²¹ А. Коневецкий, *Очерк...*, s. 131.

²² Zob.: А. В. Даневич, *op. cit.*, s. 57.

Przykład: и ѣсть царь въ тѣ посты, въ недѣлю, во вторникъ, въ четвергъ, въ субботу, подиножды на день, а пьеть квась. (К 80).

Według A. Bogusławskiego forma cerkiewna *дважды* występowała sporadycznie w XVI — I poł. XVII w. i zaczęła przeważać nad *двожды* na przełomie w. XVII i XVIII.²³ O tej przewadze można mówić, jak się zdaje, nieco wcześniej, w drugiej połowie w. XVI i początku XVII. A. Gruzberg podaje następujące przykłady: *дважды* (9 zapisów), *двожды* (4 zapisy) i *дваци* (5 zapisów).²⁴

W tekstach pochodzących z drugiej połowy XVII stulecia przeważają zapisy *дважды* (23) nad *двожды* (10). Większość zapisów *дважды* pochodzi z tekstów ustiugskich i chołmogorskich (1Устюг 335+ 4 zapisy; 3Холм 575 + 9 zapisów; Иверск 166; А 89 + 5 zap.; МДБП 85). Nieliczne zapisy *двожды* pochodzą z następujących tekstów: 1Устюг 407,1413, К 115,115, МДБП 279,284,284, Блад 182, А 220, Б 12. I całkiem nietypowy zapis przysłówka znajduje się w jednym z tekstów ze zbioru A. Biezobrazowa, w którym wyraz fundujący, liczebnik został zapisany w postaci grafemu „В”: и он Юря приехал ис гостей пьян и бил боги | Вжды а в третей своею рѣкою плетью (Б 140).

W cytowanych już wcześniej gramatykach języka rosyjskiego oraz w *Słowniku* A. Tichonowa (t. I, s. 273) struktura tego przysłówka przedstawiana jest następująco: *два + жды*. Problem pochodzenia postaci liczebnika *дво-* w adverbium *двожды* próbował wyjaśnić B. Unbegaun, który w samogłosce -o- upatrywał element używany w złożeniach.²⁵

Przysłówek *дважды* || *двожды* informuje o dwukrotnym zdarzeniu, czynności nazwanej przez czasownik, komunikuje o dwukrotnym śledztwie, biciu, kradzieży, podróży czy też pisaniu listów. Przykłady: Помнишь, и дважды благословил тя да и ныне так же. (А 206); а били | де меня ударили *двожды* колом. (МДБП 279); А молебная пѣния бывають дважды [...] годомъ на память ево. (3Холм 570).

Zamiast *дважды годомъ* może być konstrukcja *годомъ, дважды* (3Холм 612) lub *дважды въ годъ* (3Холм 575).

Gdy zaś zdarzenie występuje dwukrotnie, czynność powtarza się każdego dnia lub każdego roku, to w takich wypadkach używana jest formacja adverbialna z *по*: і они хлѣбники і колашники | топят по *дважды* на день. (МДБП 82); Ну, Борисушко, всегда прощения говори, а я ведь слышу, и на всяк день по-дважды кажу вас кадилом [...]. (А 248);

²³ Zob.: A. Bogusławski, *op. cit.*, s. 130, 213.

²⁴ Zob.: A. A. Грузберг, *Частотный словарь русского языка второй половины XVI — начала XVII века*, Пермь 1974, s. 141–142.

²⁵ Zob.: A. Bogusławski, *op. cit.*, s. 130.

А приходять къ той часовнѣ молитися въ годѣ по дважды — на Воздвиженіевъ день і Великого поста въ третьюю недѣлю священникъ і всеми крестьяны. (ЗХолм 442. Пор.: ЗХолм 417, 1Устюг 1329).

Oprócz form *по дважды* w dziele Kotoszychina zaświadczony został jeden przykład „подвожды въ году, не по одинъ годъ” (K 134). Autorzy *Słownika języka rosyjskiego XI–XVII w.* podają przykłady użycia *по дважды* — tekst z 1675 r. oraz *по двожды* — tekst z 1640 r. (C, IV, 180,188). A. Bogusławski przytacza przykłady użycia tych form w w. XVI–XVII.²⁶

Odniesienie przez B. Unbegauna tylko jednego zapisu *трожды* w tekstach pierwszej połowy XVI wieku dało A. Bogusławskiemu podstawę do przypuszczeń, iż dopiero w drugiej połowie wieku XVI — pierwszej połowie XVII pojawia się ekspansja formy *трожды*, która występuje obok *трижды* i powstała pod wpływem *двожды*.²⁷ W drugiej połowie XVIII wieku *дважды*, *трижды* wypierają warianty *двожды*, *трожды*. Do zjawisk marginesowych zaliczyć należy formy *двоижде*, *троижде*, które upodobniły się do wyrazów cerkiewnosłowiańskich z *-žde*.²⁸

W języku analizowanych tekstów drugiej połowy XVII stulecia zaświadczonych zostało 18 zapisów z tematem słowotwórczym *трижды* (1Устюг 1090, Иверск 633, КЛ 60, Ю 108, А 57,71,90,109,126,130,146,225,261,261, К 20,30, 30,115) oraz zaledwie trzy z tematem *трожды* (А 89, Б 132) — *тро-жди* (Грамотки, с. 95). Notowanie pojedynczych zapisów *трижды* w tekstach północnych oraz *трожды* w tekstach południowych nie daje podstaw do wyciągania wniosków dotyczących rozmieszczenia geograficznego omawianych formacji. Najwięcej zapisów pochodzi z tekstów pióra protopopa Awwakuma, w których na dziesięć zapisów *трижды* przypada jeden *трожды*.

W większości przykładów przysłówki te komunikują o trzykrotnym wykonaniu czynności: Федка жъ Глотъ питанъ трижды, дано ему одиннадцать ударовъ, пять стрясокъ, клещами зженъ; (1Устюг 1090–1091); и, чекап ухвата, лежачева по спине ударил трижды [...] (А 71); а приступали гедрь к двори|шку к нашему трожды. (Б 132).

W niektórych przykładach notowanych w tekstach Awwakuma przysłówek *трижды* wyraża maksymalną intensywność, życzenie: Рабом нашим божним всем пожженным вечная память трижды, большая. (А 225); [...] анафеме трижды предаем [...]. (А 130. Пор.: А 109).

²⁶ *Ibidem*, s. 131.

²⁷ *Ibidem*, s. 130–131.

²⁸ *Ibidem*, s. 213.

W tekstach z XVI–XVII w. obok formy *четырежды* notowana była również forma *четыреже* (*четыреже*).²⁹

W analizowanym materiale językowym jedynie dwa razy pojawiły się zapisy motywowane liczebnikiem *четыре*. Mają te formy jednakowy temat słowotwórczy *четыр-* (w języku współczesnym *четыре* + *жды*; zob.: A. Tichonow, t. II, s. 373) oraz różną postać graficzną formantu. Przykłady: а на поля гсдрь я четыржды ездил | высылал с вином и ѡн меня не послушал. (Ист 234); У святых согласно, у Дионисия и у Василия; трижды воспевающе, со ангелы славим бога, а не четыржи, по римской бляди; мерско богу четверичное воспевание сицевое: аллилуйя, аллилуйя, аллилуйя, слава тебе, боже! (А 57).

Brak *-e-* w nagłosie można tłumaczyć redukcją, czyli byłby to zapis odzwierciedlający ówczesną wymowę? Prawdopodobnie nastąpiło uproszczenie grupy spółgłoskowej *-ржд-ы*, stąd zapis *-ржи*.

Tylko w jednym zdaniu pojawiły się adwerbia *трижды* i *четырежды* z przymikiem *по*: Да какъ приѣзжаютъ зъ Дону Донские казаки, для всякихъ дѣлль, человекъ по К̄ и по Д̄, во всякомъ году по трижды и по четырежды: и имъ даютца сукна, и соболі, и отласы, и камки, и таѣты, за ихъ службу, по разсмотренію; да съ нимъ же на Донъ, всѣмъ казакомъ, посылаются на платье сукна въ пятой годъ. (К 74). Częstotliwość zdarzenia wyrażają słowa *во всяком году*.

Wyjątkowo, i do tego w cytacie z Pisma Św., protopop Awwakum użył przysłówka odliczebnikowego *седмижды*:

День на дело людям приготовил, а ночь — на покой и на словословіе к нему, свету, яко и Давыд глаголет: «седмижды днем хвалих тя о судьбах правды твоя» [...]. (А 180).

Należy zaznaczyć, iż jeden zapis jakiejś formy nie jest w badaniach tekstów przypadkiem odosobnionym. Na przykład A. Gruzberg w 27 tekstach drugiej połowy wieku XVI i początku XVII zanotował tylko po jednym zapisie *семижды* (w tekstach Kurbskiego) oraz *десятижды* (*Kazanskaja istorija*).³⁰ W *Słowniku języka rosyjskiego XI–XVII w.* *десятижды* jest traktowany jako liczebnik. (С, IV, 233).

Sufiks *-жды* mógł łączyć się również z innymi wyrazami, które służyły do wyrażania pytania retorycznego. Są to pojedyncze formy *сколькoжды* oraz *коликижде*: Сколькoжды мнѣ повторять все одно дѣло? (Амф 454);

²⁹ *Ibidem*, s. 131.

³⁰ Zob.: A. A. Грузберг, *op. cit.*, s. 144, 382.

коликижде а въ гостехъ или въ пирѣ былъ, въ другои день втавать не могъ.³¹

Formę *коликижде* można zamienić spójnikiem *когда*. Przy takiej zamianie należałoby również zamienić czasownik *был* na *бывал*, który by wówczas wyrażał wielokrotność czynności, równoważyłby znaczenie 'ilekroć' wyrażane przez formę przysłówkową.

W tekstach rosyjskich drugiej połowy wieku XVI i początku XVII zostały zanotowane formy *многожды* (62 zapisy w 8 tekstach), *многожда* (14 zapisów w 2), *многожды* (3), *многожды* (2) oraz *многощи* (2).³²

Również w zabytkach piśmiennictwa rosyjskiego drugiej połowy XVII stulecia występują zróżnicowane zapisy tej formy adverbialnej: *много-а-жды* (А 101 + 8 zapisów, Амф 426 + 4 zapisy, Ю 102 + 2 zapisy, К 29,98, 1Устюг 301 + 2 zapisy, 2Устюг 1097; 3Устюг 289,303; 2Холм 512 + 2 zapisy, Иверск 265 + 2 zapisy), *много-а-щи* (1Устюг 1145), *много-и-жды* (Б 29 + 4 zapisy, Грамотки s. 130, Х 385), *много-о-жда* (2Устюг 1144), *много-о-жды* (2Устюг 1009, Влад 183, Б 40,125, Грамотки 21 + 2 zapisy). Oprócz pojedynczych zapisów *многожды*, *многожда* i cerkiewnosłowiańskiego *многощи* w urzędowo-kancelaryjnych tekstach północnorosyjskich przeważają zapisy *многожды*. Przysłówek *многожды* występuje również w tekstach literackich. W takiej postaci występuje ten przysówek w jednej z opowieści XVII wieku (*Многожды* — Азов, 1,48).³³ Formy *многожды* i *многожды* funkcjonowały w korespondencji prywatnej ze zbiorów А. Бiezобразова i P. Chowańskiego.

Omawiany przysówek komunikuje, iż czynność zaistniała wiele razy. Na przykład: и будучи де у васъ онъ билъ челомъ многожды вамъ, чтобъ его отпустить къ Москвѣ [...]. (Иверск 655).

Przysówek ten łączy się z czasownikami niedokonanymi: а иногда не бывало то, что онъ прихаживаль къ ней пьянъ и начевываль многожды и къ блудному дѣлу принуждалъ ее Овдотьицу многожды же, (2Холм 512); да и послѣ де того съ нимъ блудное дѣло было по любви многощи, а никому де въ томъ на него Алешку не извъщала. (1Устюг 1145); я гедрь к нему | посылал многожды и он ко мне сам не бывал и деняг | не присывал. (Б 40).

Wyraz *много-а-жды* we współczesnym języku rosyjskim składa się z trzech elementów (zob.: А. Тichonow, t. I, 613). W drugiej połowie XVII stulecia formant słowotwórczy tej formacji jest znacznie urozmaicony:

³¹ Н. W. Ludolfi, *op. cit.*, s. 62–63.

³² А. А. Грузберг, *op. cit.*, s. 220.

³³ Zob.: А. В. Даневич, *op. cit.*, s. 57.

-а-жды, -и-жды, -о-жды, -о-жда, -а-щи. Trudno jest znaleźć uzasadnienie dla istnienia tak wielu interfiksów, których różnorodność zdaje się przemawiać za tym, iż ten typ słowotwórczy należał wówczas do żywych.

Dodać należy, iż suf. -жды posłużył do tworzenia przysłówków *вдруги-жды, вдругожды* 'po raz drugi, dwukrotnie' (XVII w.), motywowanych, jak się wydaje, przysłówkami *вдругие, вдругое* lub *вдругой* (Zob.: C, II, 40–41). *Słownik języka rosyjskiego XI–XVII w.* podaje zapis przysłowka *другожды* 'po raz drugi' (Przykład z 1667 r. — C, IV, 360), utworzonego od wyrazu *другой*, który w XVII stuleciu mógł wyrażać znaczenie 'второй' (C, IV, 361), występował w funkcji liczebnika porządkowego.

W analizowanym materiale językowym temat słowotwórczy przysłówków odliczebnikowych mógł mieć postać następującą:

одн-	65 (zapisów)	два-	28	три-	19	четырь-	2	седем-	1	мног-	47
один-	19	дво-	11	тро-	3	четыре-	1	сколк-	1		
един-	19	„В”	1					колик-	1		
ѣдин-	1										

Formant słowotwórczy omawianych formacji był bardzo zróżnicowany. Do najczęściej używanych należały formacje zakończone na -жды:

-жды	64 (zapisy)	-е-жди	6	-а-щи	1
-ы-жды	51	-е-жда	1		
-а-жды	35	-о-жда	2		
-о-жды	31	-и-жде	1		
-е-жды	17	-и-жди	1		
-и-жды	8	-жи	1		

Łączna liczba omawianych formacji wynosi 219. Niewielka liczba zapisów niektórych formacji przysłówkowych nie zawsze pozwala uwzględnić w badaniach czynnik geograficzny.

ŹRÓDŁA

- А — *Житие протопопа Аввакума им самим написанное и другие его сочинения*, под общей редакцией Н. К. Гудзия. Вступительная статья В. Е. Гусева, Государственное издательство художественной литературы, Москва 1960, s. 53–302.
- Азб — *Азбука о голом и небогатом человеке*. — *Русская демократическая сатира XVII века*, подготовка текстов, статья и комментарии Члена-корреспондента АН СССР В. П. Адриановой-Перетц, издание второе, дополненное, издательство „Наука”, Москва 1977, s. 26–29.

- АЕ — *Жалостная Комедія обь Адамѣ и Евѣѣ.* — Русскія драматическія произведенія 1672–1725 годовъ, собраны и объяснены Николаемъ Тихонравовымъ, т. I, Спб., 1874, s. 243–269.
- АЛЦ — *Акты Лодомской церкви Архангельской епархіи.* — Русская Историческая Библиотека издаваемая Императорскою Археографическою Комиссіею, (РИБ) т. XXV, С.-Петербургъ 1908, (Акты Холмогорской и Устюжской епархій, книга третья, въ приложеніи Акты Лодомской церкви. С.-Петербургъ 1908), s. 243–310.
- Амф — *Амфитрионъ. Комедія,* — Русскія драматическія произведенія..., s. 424–506.
- Б — *Памятники руссого народно-разговорного языка XVII столетія,* (Из фонда А. И. Безобразова), издание подготовили С. И. Котков, Н. И. Тарбасова, Издательство „Наука”, Москва 1965, s. 9–117.
- Без — *Переписка стольника А. И. Безобразова 1687 года,* Сообщилъ Чл. сор. А. А. Востоковъ, нояб. 24, 87 г.
- БТ — *Баязетъ и Тамерланъ.* — Русскія драматическія произведенія..., s. 204–242.
- Влад — *Памятники деловой письменности XVII века. Владимирскій край,* издание подготовили С. И. Котков, Л. Ю. Астахина, Л. А. Владимирова, Н. П. Панкратова, под ред. С. И. Коткова, Издательство „Наука”, Москва 1984. Teksty: 14–15, 24–90, 92–104, 153–205, 214–224, 233–238, 241–246, 248, 250, 252–255, 256–323.
- Грамотки — *Грамотки XVII — начала XVIII века,* издание подготовили Н. И. Тарбасова, Н. П. Панкратова, под ред. С. И. Коткова, Издательство „Наука”, Москва 1969. W ррасу wykorzystano: *Указатель слов,* s. 328–378.
- ЕЕ — *Повесть о Ерише Еришовиче.* — Русская демократическая сатира XVII века..., s. 7–16.
- Иверск — *Акты Иверскаго Святоозерскаго монастыря (1582–1706) собранные о. архимандритомъ Леонидомъ.* — РИБ, т. V, Петербургъ 1878. Teksty: 14–405, 418–435 (s. 33–987, 1009–1071).
- Ист — С. И. Котков, Н. П. Панкратова, *Источники по истории руссого народно-разговорного языка XVII — начала XVIII века,* Издательство „Наука”, Москва 1964. Teksty: 1–15 (s. 19–26), 1–8 (s. 63–68), 1–70 (s. 86–111), 71–80 (s. 112–116), 1–44 (s. 150–174), 1–52 (s. 182–202), 1–45 (s. 222–246).
- Иос — *Иосифъ.* — Русскія драматическія произведенія..., s. 270–295.
- К — *О Россіи въ царствованіе Алексѣя Михайловича. Сочиненіе Григорья Котошихина,* издание четвертое. С.-Петербургъ 1906, ed. by С. Н. van Schooneveld, The Hague 1969, s. 1–158.
- КЛ — *Повесть о куле и лисице.* — Русская демократическая сатира XVII века..., s. 58–84.
- КС — *Повесть о Карпе Сутулове.* — Русская демократическая сатира XVII века..., s. 90–94.
- КЧ — *Калязинская челобитная.* — Русская демократическая сатира XVII века..., s. 51–54.
- МДБП — *Московская деловая и бытовая письменность XVII века,* издание подготовили: С. И. Котков, А. С. Орешников, И. С. Филипова, Изда-

- тельство „Наука”, Москва 1968, s. 15–43, 68–124, 127–150, 152–158, 160–167, 168–175, 176–177, 179–180, 183–199, 200–231, 233–235, 277–290.
- X — *Частная переписка князя Петра Ивановича Хованского, его семьи и родственников*, сообщена Г. Лукьяновымъ. — *Старина и Новизна, Исторический сборникъ, издаваемый при Обществѣ ревнителей русскаго историческаго просвещенія въ память Императора Александра III, книга X, Москва 1905, s. 294–462.*
- Шем — *Повесть о Шемякином суде. — Русская демократическая сатира XVII века...*, s. 17–25.
- Ю — *Лудиѣ. — Русскія драматическія произведенія...*, s. 76–203.
- 1Устюг — *По Устюжской епархіи. Teksty LVIII–CCXCIV. — Акты Холмогорской и Устюжской епархіи, ч. I, 1500–1699 гг. РИБ, т. XII, Санктпетербургъ 1890, s. 67–124.*
- 1Холм — *По Холмогорской епархіи. Teksty XVIII–XXXIV. — Акты Холмогорской и Устюжской епархіи, ч. I 1500–1699 гг. РИБ, т. XII, Санктпетербургъ 1890, s. 67–124.*
- 2Устюг — *По Устюжской епархіи. Teksty XLVII–LXXXIX. — Акты Холмогорской и Устюжской епархіи, ч. II, РИБ, т. XIV, С.-Петербургъ 1894, s. 971–1286.*
- 2Холм — *По Холмогорской епархіи. Teksty CLXVI–CCVI; CCCLVI–CCCLXXXII. Акты Холмогорской и Устюжской епархіи, ч. II, РИБ. т. XIV, С.-Петербургъ 1894, s. 405–520, 761–797.*
- 3Устюг — *Акты по Устюжской епархіи. Teksty 201–251. — РИБ, т. XXV, С.-Петербургъ 1908, s. 260–346.*
- 3Холм — *Акты Холмогорской епархіи. Переписныя книги часовень въ Важскомъ уѣздѣ и въ Устьянскихъ сохахъ, марта 20 — июня 29, 1692 г. — РИБ, т. XXV, С.-Петербургъ 1908, s. 347–762.*

RÉSUMÉ

L'objet de l'analyse c'est la formation et la signification des adverbes formés à partir d'adjectifs numériques avec le suffixe *-ždy*, qui sont employés dans les textes littéraires russes de la deuxième moitié du XVIIe siècle. On discute les adverbes comme: *edinoždy, edinyždy, odinoždy, odinyždy, edinyždy, odnaždy, odnežda, odneždi, odneždy, odniždi, odnoždy, odnyždy, dvaždy, dvoždy, triždy, troždy, troždi, cetyrždy, cetyrži, sedmiždy, skol'koždy, kolikožde, mnogaždy, mnogašždi, mnogiždy, mnogožda, mnogoždy; po odinoždy, po odinožda, po odnoždy, po dvaždy, po dvoždy, po triždy, po cetyreždy.*